

NYELVJÁRÁSI VÁLTOZÁSOK FEJÉR MEGYÉBEN

*Egy átmeneti nyelvjárásterület néhány sajátossága**

NÉMETH DÁNIEL

KIVONAT: Fejér megye területéről viszonylag kevés nyelvjárási gyűjtést tudunk felmutatni: a megye területének nagyjából fele jóformán ismeretlen. A néprajz (folklórszövegek és néprajzi gyűjtések lexikai része) és a névtudomány (a földrajzi nevek, kisebb részben a ragadványnevek) azonban nyelvtörténeti, nyelvjárási és nyelvföldrajzi vonatkozásban is hasznosítható adatokkal tudnak szolgálni. Ahhoz, hogy a térség nyelvjárási jelenségeinek területi változásait térben és időben minél alaposabban elemezni tudjuk, e három forrástípust szükséges feldolgozni. Van olyan terület vagy település, amelyet (nyelvi-néprajzi-névtani szempontból) kellő alapossággal ismerünk, de van olyan is, amelynek anyagából csak néhány jelenséget tudunk szemlélni. Az adatok egymás mellé illesztése óvatosságot és sajátos eljárásokat igényel: az adatok egy részét figyelmen kívül kell hagyni bizonyos jelenségek vizsgálatakor. A munka eredménye egy átmeneti régióban az egymással viaskodó nyelvi formák változásából fakadó közvetlen tapasztalat és mindebből a nyelvi változásra vonatkozó tanulság lehet.

KULCSSZAVAK: nyelvjárástörténet, átmeneti terület, nyelvi változás, nyelvföldrajz, földrajzi nevek, folklórszövegek

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

Bevezetés

„Fejér megyét szokás a néprajzi kutatásban [...] a megye jelzős neve alapján fehér foltnak nevezni.” (Pesovár 1983: 9). De míg a néprajzkutatás pótolta a hiányosságokat a 90-es évekre, addig a nyelvjáráskutató még ma is mondhatná ugyanezt. Bár szerencsére van a múltból gyűjtött nyelvjárási anyag is, de a kutató e területen a rendszertelenség és rendezetlenség akadályaiába botlik. A régebbi gyűjtések jellemzően megrekedtek kéziratos szinten, illetve az írott voltuk korlátozza a modern igények szerinti hasznosíthatóságot. Másik hátráltató tényező, hogy a gyűjtések különböző időpontokban készültek, javarészt nem egységes szempontok szerint, tehát nem egy időben és nem azonos szemlélettel. Fejér megye területe a török kiűzése utáni újratelepítések következtében nyelvjárási szempontból igen széttagoltta vált, erre rakódott rá a XX. századi társadalmi átalakulások következtében az anyanyelvi változatok dinamikájában bekövetkező átrendeződés a köznyelvi formák javára. A korábbi gyűjtések területi szempontjai sem kiegyenlítették: van olyan terület vagy település, amelyet (nyelvi-néprajzi-névtani szempontból) kellő alapossággal ismerünk, de van olyan is, amelynek anyagából csak néhány jelenséget tudunk szemlélni.

Leginkább az jellemző, hogy a megye területének nagyjából fele nyelvjárási szempontból jóformán ismeretlen. Az adathiányt különböző módszerekkel lehet némileg ellensúlyozni. Egyrészt égetően szükséges lenne – amíg lehet – élőnyelvi gyűjtést végezni, másrészt a korábbi adatok feldolgozásán kívül a társ-tudományoktól lehetne adatokat kölcsönözni. A néprajz (folklórszövegek és néprajzi gyűjtések lexikai hozományai) és a névtudomány (különösen a földrajzi nevek, kisebb részben a ragadványnevek) nyelvtörténeti, nyelvjárási és nyelvföldrajzi vonatkozásban is hasznosítható adatokkal tudnak szolgálni.

A meglévő nyelvi adatok szomszédos területek anyagával való összevetése azért is lenne égetően szükséges, mert a megye területének nagy része úgynevezett átmeneti nyelvjárási terület. Vagyis a köznyelvi formák, a szomszédos nyelvjárási régiók sajátosságai és vélhetően azért az egykori reliktumok is sajátos módon keverednek.

Másfelől a feldolgozandó anyag ezáltal igencsak hatalmasná válik, hiszen az érintkező területek nyelvjárási jelenségeihez kellene viszonyítani a megyei adatokat. Ezenkívül a különböző tudományok eredményeinek összegyűjtése és feldolgozása szükséges a teljességre törekvő kép megrajzolásához. Ezáltal válhatnának az átmeneti területeket jellemző izoglosszák kiterjedései-visszahúzó-dásai megrajzolhatóvá. A tanulmányban nem a teljesség igényével mutatok be jelenségeket és mutatok fel adatokat, nem célom teljes leltár készítése.

A források típusai

A vizsgált terület nyelvjárásainak átmeneti jellege és a gyűjtések módszereinek, eredményeinek eltérő volta miatt az adatok egymás mellé illesztése óvatosságot és sajátos eljárásokat igényel. Ennek eredményeként az adatok egy részét figyelmen kívül kell hagyni bizonyos jelenségek vizsgálatakor, pl. az *ë* jelöletlenségét a források egyes típusaiban. Más esetekben az adatok „megtisztítása” szükséges, némely esetben minden további teendő nélkül átemelhetők az adatok. Ezért röviden áttekintem a források csoportjait jellegük és hasznosíthatóságuk alapján.

Nyelvjárási gyűjtések

Fejér megye területéről viszonylag kevés nyelvjárási gyűjtést tudunk felmutatni. Ennek hátterében az is állhat, hogy ezt a térséget a török hódoltság elnéptelénítette, a lakosság a török kiűzése után több vidékről települt újra. Nemcsak az elmenekült lakosság leszármazottjai, hanem távolabbi területek magyarjai érkeztek, rajtuk kívül több régióból kerültek ide németek, a Felvidékről és Délvidékről szláv nyelvűek is. Emiatt gondolhatták a korábbi idők kutatói, hogy a „tisztá” vagy „érintetlen” nyelvjárást itt nem lehet leírni, a többnyelvű térségek vizsgálata pedig sajátos módszereket igényel.

Az átfogó dialektológiai munkákban természetesen találunk Fejér megyei adatokat is. A megye a *Magyar nyelvjárások atlaszában* (MNYA.) – a demográfiai és településszerkezeti sajátosságok alapján – az alföldi területekhez hasonlóan viszonylag ritka kutatópont-hálózattal, 11 gyűjtőponttal képviselteti magát. Ezenkívül csupán egyetlen regionális atlasz készült a megyében, a *Sárvíz*

menti nyelvatlasz (SmA.), amely a megye területéről 18 kutatópontot tartalmaz. Ennek készítése közben, a beszélgetések során szerzett tapasztalatokból készült a *Sárvíz menti tájszótár* (SmTsz.). Sajnos ez utóbbi jellemzően azokat az adatokat köti gyűjtőponthoz, amelyek az atlaszban is szerepelnek.

A teljes nyelvterületet feldolgozó, de az elterjedtebb alakokat mellőző – így nem az összes összegyűjtött adatot közlő – Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) a kiadott és kéziratban gyűjtésekből is merített, így egyik fő forrása lehet a regionális kutatásoknak is, ahogy a regionális atlaszok kérdéseinek összeállításakor is figyelembe veszik. Elődje, a Szinnyei-féle *Magyar tájszótár* (MTsz.) is feldolgozta a folyóiratokban – jellemzően a *Magyar Nyelvőrben* (Nyr.) és a *Magyar Nyelvben* (MNY.), más kisebb periodikában közöltek. Sajnos mind a szótárak, mind a folyóiratok adatainak egy jelentős része lokalizálhatatlan, csak egy földrajzi terület (pl. a Velencei-tó vidéke) vagy a megye megjelölésével közölték ezeket. A terület nem tisztán besorolható nyelvjárási képe miatt csak nagyon alapos háttérmunka után lehetne ezek bizonytalan földrajzi elhelyezését elvégezni. Értékes anyagok várnak a levéltárakban, múzeumokban is feldolgozásra, kiadásra.

A területen készült két korai nyelvjárási leírás is. Az egyik egy általánosabb, a teljes nyelvterületet érintő osztályozás keretein belül írja le a Fejér megyei főbb nyelvváltozatok néhány jellegzetességét (Balassa 1891). A másik szójegyzékkel és példamondatokkal, fonológiai és nyelvtani leírással mutatja be a megye néhány települését (Zolnai 1901). Zolnai kilenc településről (Csór, Gárdony, Iszaskaszentgyörgy, Magyaralmás, Nyék = Kápolnásnyék, Polgárdi, Soponya, Székesfehérvár, Szentmihály = Sárszentmihály) hozott adatait a tanári tapasztalatai során figyelte meg diákjainál. E települések az egykori Sárrét tágabb térségében találhatók. Soponya szerepel egyedül mindhárom (Zolnai 1901; MNYA.; SmA. + SmTsz.) nyelv földrajzi jellegű dialektológiai munkában.

Néprajzi gyűjtések

A terület kevertségének jellege a néprajzi gyűjtéseket is befolyásolta. Fejér megyében a XX. században a korábbi „mulasztás” pótlására több kötet is megjelent. Nyelvjárási adatok szempontjából relevánsak a népzénéről (Pesovár 1982)

és a népszokásokról (Gelencsér–Lukács 1991) készült munkák. Előbbi 33 településről közöl népdalokat, amelyek a Sebestyén Gyula szerkesztette, 1906-ban közölt gyűjteményt egészítik ki. További énekek, dalok olvashatók az *Ethnographia* és a Nyr. hasábjain is.

A folyóiratokban és a Gelencsér–Lukács 1991-es kiadásában egyéb műfajú szövegek is találhatók. A leírásokban, jellemzésekben a népnyelvi formákat rendszerint kiemelik az alapszövegből, és gyakran pontos lokalizációt is megadnak, így helyhez köthető adatokkal egészíthetjük ki a nyelvjárási gyűjtéseket. Igaz, csupán az adatok egy része alkalmas hangtani jelenségeinek vizsgálatára, az adatok más részének lejegyzése számos nyelvi jelenséget elfed.

Átfogó néprajzi atlasz is készült a magyar területen, Fejér megyéből hat település (Csákberény, Vál, Tác, Sárosd, Sárszentmiklós, Baracs) képviselteti magát. A kiválasztott települések közül Sárszentmiklós szerepel az MNyA.-ban és a SmA.-ban is, Csákberény az előbbiben, Tác az utóbbiban – tehát némi átfedés kimutatható.

A Magyar néprajzi atlasz (MNA.) 9 kötetének térképlapjai közül 154 foglalkozik tárgyak, jelenségek nevével, 26 állatirányító szavakra kérdez, vagyis összesen 180 nyelvi térképlap található benne. E viszonylag nagy szám mögött az állhat, hogy a néprajzi tagolódás-vizsgálatokat mindig is erősen befolyásolta a nyelvjáráskutatás (Borsos 2009: 269). Ez a mennyiség a néprajzi atlasz lapjainak kb. 28%-át teszi ki (Szabó P. 2013: 359). Az MNA. virtuális 11. kötete összesíti az atlasz kutatópontjait nyelvi régiók szerint is (806. és 807. térkép), melynek eredménye igen összetett képet mutat, és árnyalja a nyelvjárási atlasz eredményeit.

Míg az MNyA.-ban csak a „tisztá” nyelvjárási régiók vannak elkülönítve, így típusba sorolva – köztük széles átmeneti régiókkal –, addig az MNA. elemzése az átmenetiséget is ábrázolja. Az MNyA. adatai szerint Fejér megyében egyedül a nyugati határsávban hat a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió. Az MNA. alapján készített elemzésből kiderül, hogy a megye területének nagy része közép-dunántúli és palóc átmeneti jellegű, csak a déli rész – a Mezőföld Sárvíz menti térsége – jellemezhető dél-dunántúli és dél-alföldi átmenetként.

Helynévi források

A minket körülvevő természet fizikai valóságát helynevekkel fejezzük ki. Ennek köszönhetően a szókincs e speciális rétege, a földrajzi névkincs igen nagy számú helyhez köthető, potenciálisan hangtani, alaktani és lexikális jellegű nyelvjárási jelenség vizsgálatát lehetővé tevő adattal tud szolgálni. Jellegzetessége a területnek, hogy névtani szempontból tekinthető a legjobban leírtnak, még akkor is, ha vannak olyan települések is, amelyekről rendszeres és ismételt felmérés egyáltalán nincs. Ez azt jelenti, hogy önmagukban a települések nevei viszonylag jól dokumentáltak, de a kisebb objektumok nevei, a mikrotoponimák már szórványosabbak, és ezekben is ingadozik a nyelvjárási jelenségek tükröztetése.

A megye monográfiáját a XIX. század végén és a XX. század elején Károly János öt kötetben készítette el. A felhasznált forrásait (oklevelek, határjárások, periratok) a kötetek végén közölte. Sajnos a régi névalakokat nem betűhűen közli, és nem mindig megfelelő alakban lettek átírva, valamint a keltezések helyességét is egyesével át kellene nézni, ezért csak körültekintéssel hasznosíthatók az amúgy igen értékes adatai.

Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* második, Csánki Dezső *a Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* harmadik kötetében közli a Fejér megye területére vonatkozó középkori névkincset. A török hódoltság alatt három szandzsák – a budai (Káldy-Nagy 1977; 1985), a székesfehérvári (Matuz 1986; Vass 1989) és a simontornyai (Dávid 1982) – osztozott Fejér megye területén, helynévi adatok a XVI. századból vannak. XVII. századi adatokat találunk Maksay (1959: 149–170), Jenei (1972), Móra (1972) és Vass (1989) munkáiban.

A későbbi és már mikrotoponimiai adatokat Nagy Lajos 1972-es (a XVII. századtól fogva idéz) és Kálmán Béla 1980-as (XVIII–XIX. századi) gyűjteményében olvashatunk. Olvashatjuk Bél Mátyás földrajzi leírásának a fordítását, és a Pesty-féle gyűjtés is hozzáférhető – igaz, hogy az 1950-es évek megyerendezései miatt három megyében követhetők végig a történeti adatok, illetve hogy nem minden településről érkezett megfelelő anyag. A Nyr.-ben több településről is érkezett valamilyen mennyiségű földrajzi névanyag.

A 70-es években országos névgyűjtő mozgalom bontakozott ki, melynek során számos megyének készült el a névtára. Sajnos Fejér megyében a Birkás János koordinálásával megkezdődött munka nem fejeződött be (Ördög 1981: 150). Az ellenőrzés ugyanakkor a 80-as években valamennyire előrelendítette a gyűjtés ügyét, bár valószínűleg csak néhány település adatait adták ki egyénileg (pl. Kurucz 1989). Nagyjából a megye feléről érhető el kéziratos vagy nyomtatott formában anyag, tehát igen nagy adathiányt kellene pótolni, és igen nagy mennyiségű levéltári anyag vár kiadásra. Értékes anyagra bukkanhatunk a települések egyéni monográfiáiban is, melyekből szép számmal akad.

A földrajzi nevek nyelvi anyagának dialektológiai feldolgozásakor nagy problémát okoz, hogy az élelmiszer-termelés és -feldolgozás, a gazdálkodás megváltozása miatt egyre kevesebben jártak ki a települések határába, az ottani külterületi nevek egyre inkább feledésbe merültek, kiszorultak a hétköznapi beszélgétekből. A belterületek nevei pedig az „intézményesülés” nehézségeivel találkozhatnak, vagyis a nevek megmaradnak, de a nyelvjárási alakváltozatokat a köznyelvi megfelelők vagy a hivatalos nevek kezdik kiszorítani.

A 2022-ben indult Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében mind a történeti, mind a kéziratos források feldolgozására teszünk kísérletet. Emellett élőnyelvi gyűjtést is végzünk annak érdekében, hogy a jelen névanyagát feltérképezve, lehetőleg maradéktalanul bekerüljön az élő névkincs az adatbázisba. Az alábbiakban a projektben végzett munkám eddigi tapasztalataira is támaszkodok, de jelezni kell, hogy a gyűjtés és a feldolgozás folyamatosan történik, ezért a jövőben további adatok árnyalhatják a bemutatottakat.

A források együttes hasznosíthatósága

Minden írott anyag esetében központi kérdés, hogy a lejegyzés milyen érzékeny a nyelvjárási színezet visszaadására, vagyis a jelölések a köznyelvi formákat alkalmazzák, vagy a nyelvjárási jelenségeket tükröztetik-e a megfelelő betűkkel. A nyelvész számára a régebbi nyelvjárási gyűjtések, a néprajzi és a helynévi források egy csoportja bizonyos jelenségek megfigyelésére alkalmatlan, ami újabb adatszűkülést eredményez.

Vannak olyan települések, melyek helyi nyelvjárásáról a különféle gyűjtésekből elég sokat tudunk, de sajnos vannak olyanok is, amelyekről lényegében semmit. Kilenc település fordul elő többször a nyelvjárási gyűjtésekben, ebből hét település kétszer, két település háromszor. Csak a lokalizálható adatokat vettem figyelembe, az általánosan Fejér megyéből vagy nagyobb tájegységről (pl. Velencei-tó vidéke, Bakony hegység vidéke stb.) való megjelöléssel ellátott gyűjtéseket most mellőztem.

A folklórszövegek esetében a Gelencsér–Lukács 1991-es kötete egyébként nagyon részletes és jól hasznosítható adatait nem vettem figyelembe, mivel olykor nem egyértelmű, hogy egy-egy jelzett kifejezés melyik településhez is köthető. A kötetből 58 település(rész)ről származó adatokat tudtam egyszerűen azonosítani, de több kérdéses besorolású adat is maradt.

A legtöbb helyhez köthető nyelvi adat a helynevek közül kerül ki, de sajnos ez a csoport a legkötöttebb lexikailag, és ennél magasabb szint vizsgálatát szinte nem is teszi lehetővé. Tekinthető majdnem abszolút gyűjtőpontsűrűségűnek a helynévi anyag akkor is, ha csak korlátozottan vagy közvetetten nyújt olyan adatokat, amelyek a másik két forrástípus adataival egyeztethetők. A hivatalos nevek erősödése miatt az amúgy rendelkezésre álló nyelvjárási jelenségek is háttérbe szorulhatnak. A megye legtöbb településéről rendelkezésre áll legalább néhány földrajzi név. Kb. 12 település(rész) névanyaga ismeretlen a mai napig – településtörténeti monográfiák tartalmazhatnak földrajzi neveket, de az efféle kiadványok nagy száma miatt ezek a kutatás későbbi szakaszában vonhatók be. Ezenkívül a MFNT. közöl szinte mindenhol nevet, igaz, elég kis számban és jellemzően köznyelvi változatokban hivatalos neveket.

Látható tehát, hogy önmagában egyetlen forráscsoport sem nyújt elégséges anyagot, ezért mindenképpen szükséges tekintettel lenni a dialektológiai eredményeken kívül a néprajz és a névtudomány eredményeire is. Ahhoz, hogy a térség nyelvjárási jelenségeinek területi változásait térben és időben minél alaposabban elemezni tudjuk, e három forrástípust kellene feldolgozni. E hatalmas munka eredménye egy átmeneti régióban az egymással viaskodó nyelvi formák változásából fakadó közvetlen tapasztalat, és mindebből a nyelvi változásra vonatkozó nyelvtörténeti tanulság lehet.

Egy nyelvtani jelenség

Fejér megye jellemzésekor Balassa arról tudósít, hogy a *-t* és *-ít* végű igéknek sajátos ragozási paradigmái figyelhetők meg (1891: 43–44), melyek már ekkoriban megbomló rendszert mutattak. Az *-ít* végű igék esetén a köznyelvi forma helyett sajátos alakváltozat fordult elő, pl. Zolnai Magyaralmásról és Sárszentmihályról a *számít* ige köznyelvi *számítja* alakváltozata helyett *számíjja* alakot idézi, de ezt az eredetibb alakot nem a köznyelvi megfelelő, hanem a *számícs-csa*-féle kezdte ekkoriban kiszorítani (uo. 43). A *-t* végű igék felszólító módú ragozásában pl. a *bántják* alak helyett *báncsák* fordul elő (Zolnai 1901: 278). A rendszert nem a köznyelvi rendszer bolygatta meg, hanem egy másik nyelvváltozat szűkebb normájú paradigmája.

Az MNyA. csak két településről hozott példát (861. lap) a felszólító mód e sajátos alakjaira: Mány és Gyúró településekről. A népdalok anyagában Tác (1970: *kiállíjja*, *szólíjja*) és Perkáta (1961: *szoríjja* ~ *szorítja*, 1967: *szorítja*) települések is szolgáltatnak példákkal (Pesovár 1982: 119, 177–178, 176), de az utóbbiban már látszik a köznyelvi hatás erősödése.

Történeti hangtani jelenségek

Á utáni o-zás

A közép-dunántúli–kisalföldi régiónak egyik jellemzője az *á* utáni *o*-zás (Juhász 2001: 272). Ez a jelenség történetileg is megfigyelhető a térségben, a XIII. század végéről van már rá adatunk. Példa lehet *Pákoz*d település neve 1279: *Pakazt* [Pákaszt ~ ? Pákazt] (Gy.) > 1298: *Pakozth* [Pákoszt ~ Pákozt] (Cs.) > 1498: *Pakozd* [Pákoz] (Cs.).

Ez alapján feltételezhetnénk, hogy igen régi jelenség, és erősen képviselteti magát, csak hogy e jelenséget kikezdi a köznyelviség. Vagyis az *á* utáni *o*-zás írásbeli megjelenése viszonylag ritkának tekinthető, mert a köznyelvi normának nem része. A későbbi gyűjtésekben felbukkan (Fehérvárcsurgó: 1881: *Csárdoköz* [Lázár 1881: 96]), és a jelenség már csak rendkívül szórványosan hallható

manapság, a gyűjtések lejegyzésében is tudatosságot igényel, hogy ne váltódjon ki a köznyelvi megfelelővel (Alcsútdoboz: 1975: *Bodzaágos* [kéziratos]).

A szókezdő *ju-* ~ *jo-* > *i-* változás

A nyelvjárástörténeti vizsgálatok mindig komoly elméleti kihívásokkal állnak szemben. Nagyon nehéz a történetiségben az adatok szórványossága és (térbeli és időbeli) egyenetlensége miatt megmondani, hogy mi helyi kötöttségű sajátosság, és mi a teljes nyelvterületet érintő változás jellemzője. Ez egyrészt amiatt adódik, hogy a nyelvi változás mint folyamat eleve többfelé ágazhat, és nem feltétlenül egy időben zajlik a nyelvterületen. A több területről származó nyelvi adatok azonos változások kimutatása esetén nem biztos, hogy egy nyelv-változatot képviselnek.

Másrészt a nyelvi változás a kiteljesedésekor és megerősödéskor ingadozásokkal együtt zajlik le, mígnem a két egymással szemben álló forma között valamilyen megváltozott viszony alakul ki – többnyire az egyik kiszorítja a másikat. A nyelvjárási jelenségek meghatározásakor pedig éppen ezt a mértéket figyeljük: akkor tekinthető egy területen meglévőnek egy jelenség, ha a rendelkezésre álló adatokban az egyik forma erősebb a másiknál. Tehát akkor beszélünk pl. *ö*-zsről egy területen, ha jelentősen több – kérdés, hogy mennyire lehetséges a teljes képviselet – az azonos helyzetben lévő *ö*-k száma az *ë*-knél.

A nyelvi változás pedig olykor olyan változást is okoz, amely visszaállítja a korábbi formát. Ezt a regresszió, vagyis a visszaütés jelenségének nevezzük. Ezekben az esetekben a két forma közti viszony visszafordul a korábbi javára, és a változás nem következik be. Ez az ingadozó adatok esetében megnehezíti az értékelést.

Egy ilyen példa lehet a nyelvjárási *ju-*, *jo-* vagy *je-* szótag szókezdő helyzetben *i*-vé változása (Juhász 2018: 321; a *je-* > *i-* változásra köznyelvi adatokat ld. Antal M. 2022: 75). A változás és ingadozás már a történeti anyagban is kimutatható: 1281: *Yuklod* [Juklod ~ Juklad] (Gy.) > 1331: *Iklod* [Iklo] ~ 1331: *Joklad* [Joklad] (Gy.) > 1491: *Ikklad* 'Ikklad' (Cs.), valamint 1193: *Jonata* [Jonátá] (Cs.) > 1384: *Inata* [Inata] (Cs.) > 1492: *Inotha* 'Inota' (Cs.).

Nemcsak települések nevében, hanem mikrotoponimákban is megfigyelhető, és egyes helyeken szintén ingadozás tapasztalható a névalakban. Ilyen

váltakozás látható egy településen belül is. A fehérvárcsurgói nevek között találunk ingadozás nélkülieket: 1881: *Iharberék* (Lázár 1881: 96), 1883: *Ihar berek* (KT), 1984: *Iharberek* (D. Vargha 1984: 61). Ez a szóalak, a köznyelvi *juhar* fanév, más településen sem ingadozik: Sukoró: 1864, 1884, 1929: *Iharos* (Nagy, KT), 1978: *Iharosi-dűlő* (Tabi 1978), 1979: *Iharos* (MFNT).

De emellett van olyan név is, amelyben a *ju-* ~ *i-* ingadozás megfigyelhető Fehérvárcsurgón: 1856: ? *I. h. állási dűlő* (Nagy), 1864: *Ihállás* (Nagy), 1881: *Í állási dűlő* (Lázár 1881: 96), 1883: *Ih állás* (KT), 1985: *Juhállás* (Kállay 1985: 250), 1989: *Juhállás* (Kurucz 1989: 48). Szintén ingadozást figyelhetünk meg Polgárdin is: 1724: *Ihos kuttya* (Nagy), 1749: *Juhos kutaj dűlő* (Nagy), 1882: *Juhos kúti dűlő* (KT), 2001: *Juhos kúti-dűlő* (Gáspár 2001: 22). Az utóbbi adat magyarázatánál azt találjuk, hogy a *J-s* kezdet félreolvasás vagy népetimológia eredménye, mert eredetileg családnév lehetett. A köznyelvi ráhatás is feltételezhető a visszaütő változás figyelembevétele mellett is.

Többszöri és többirányú változás?

Külön megfontolást igényel a megyében megmutatkozó zárt *í*-zés, a történeti adatok elemzésekor olyan jelenségekbe ütközhetünk, amelyek további differenciálást igényelhetnek (Bába 2020: 75). Az MNyA. alapján Szabó József arra jutott, hogy északról délre egyre csökken a területen az *í*-k aránya az *é*-kkel szemben, kivéve Sárszentmiklós környékén. Fejér megye területén Sukoró gyenge fokú *í*-zést mutat, ami szigetjelenséggként magyarázható. Mány (ld. még *elmész*, Pesovár 1982: 174) és Seregélyes esetében kérdéses, hogy az enyhe *í*-zés miért tér el a környék erősebb *í*-zésétől. Sárszentmiklós erős *í*-zése településtörténeti okokkal magyarázható (Szabó J. 1990: 77).

Ezzel szemben érdekes megállapítást találhatunk még a századfordulón Balassánál. Ő a területünket tágabban helyezi el a dunántúli nyelvjárásban, amelyet alsó és felső részlegre oszt amiatt, hogy az északi részeken az *é* > *í* záródás lezajlott. Ezenkívül megállapítja, hogy keletebbre haladva egyre gyakrabban az *é*-zés, ahogy Fejér megye déli részén is inkább *é*-zés a jellemző, mert itt vált át a felső az alsó nyelvjáróterületbe. Ez az *í* azonban nem igazi *í*, hanem némileg zártabb *é* – ezt ő *í*-vel jelöli, és külön kiemeli, hogy Székesfehérvár vidékén is ezt

ejtik (Balassa 1891: 40–41). Ezeket a megfigyeléseket erősíti meg Zolnai is, aki szerint az általa vizsgált településeken „az *é*-nek *í*-re változása elég gyakori”, de néhány esetben a köznyelvi *í* helyén megőrizte a régi *é*-t (Zolnai 1901: 274). Sőt ezt a megállapítást az ÚMTsz. székesfehérvári adatai is megerősítik, de Dunaújvárosról, a Velencei-tó vidékéről is több *í*-zű adat található a szótárban – igaz, olykor nem a megfelelő címszó alatt, hanem egy másikonál a példamondatban.

Mindez több okból is elgondolkodtató. Feltehető-e, hogy a XIX. században általánosabb *í*-zés a XX. századra néhány település kivételével mindenütt jellemzően *é*-vé vált? Annak ismeretében, hogy a török hódoltság alatt az itt élők jellemzően elmenekültek vagy elpusztultak, felvethető-e, hogy a Szabó József által megállapított szigetjelenségek mögött településtörténeti okok állnak? Lehet-e közvetlen kapcsolat a középkori *í*-zés és a jelenkori *í*-zű adatok között? A folytatásban az *é*-zű adatokkal szemben, amelyek végigkísérik az *í*-zést, csak az utóbbiakra koncentrálok.

A képet tovább árnyalja két szempont. Először is a történeti adatok vallomására érdemes kitékinteni. Az ómagyar korig több település nevében is kimutatható *í*-zés. Ezek közül külön kiemelendő Seregélyes (1342: *Seregylus*, Cs.; 1489: *Seregyles*, Cs.), ahol a XX. században is mutatott *í*-zést az MNyA. Ez Sukoró szempontjából is jelentős, mert e két Velencei-tó környéki település mellett kimutatható a régiségben Kápolnásnyékről is: 1516: *Ferthewfynyek* ‘Fertőfőnyék’ (Cs.) – ebben a fő egykori fé alakjában látható *í*-zés. Ezenkívül a Vértés neve is elgondolkodtató: a középkorban (*Vértés*: 1146: *Wirthis*, Gy.; *Vértpuszta*: 1274: *Vyrty*, Gy.) – igaz, meg kell jegyezni, hogy a korai adatokban a feljebb jelölés jelensége nehezíti az egyértelmű olvasat megadását – és a XX. században is *í*-zést találunk (Csókakő: 1974: *Virtés*, kézirat). A Vértésben található Máty gyengébb *í*-zését a helynevekben is megfigyelhetjük kézirat forrásból: Máty: 1974: *Vínhegy*. További települések, amelyekben a középkorban *í*-zést láthatunk: Csetény: 1394: *Chethyn* (Cs.); Szécs: ? 1461: *Zych*-i Imre (Érszegi 1971: 232).

Másrészt ha más forrástípusból származó adatokat is figyelembe veszünk, tovább árnyalhatjuk a képet. Külön figyelmet érdemel Csákberény adatsora: 1276/1641: *Berin* (Gy.), 1453: *Chakbryn* (Cs.) – természetesen eközben bőven vannak *é*-zű adatok. A szomszédos Csákvár településen 1870-ben felgyűjtöttek egy karácsonyi pásztorjátékban több *í*-zű adatot is – természetesen *é*-zű

változatok és más *é-ző* alakok is vannak (Gelencsér–Lukács 1991: 122–129). Most az *í-ző*kre figyelve: *azír* ‘azért’ ~ *születésiér* ‘születéséért’, *vín* ~ *vén*, *nízzed* ‘nézzed’, *egíssíggel* ‘egészséggel’, *ajándíkba* ‘ajándékba’ ~ *ajándékocskát*, *szegín* ‘szegény’, *íjje* ‘éjjel’, *lítemre* ‘létemre’, *tíged* ‘téged’, *dícsírhešsünk* ~ *dícsérjük*, *rígen* ‘régen’, *egísz* ‘egész’, *icczakának* ‘éjszakának’ ~ *écczaka*, *tiszteljítek* ‘tiszteljétek’, *penísszes* ‘penészes’, *köšzöntíst* ‘köšzöntést’.

A megye nyelvjárásának kutatója, Sajtos József kimutatta, hogy a mai Sárbogárdhoz csatolt Sárszentmihály *í-zése* mutatkozik meg Tinódi Lantos Sebestyén középmagyar kori műveiben is (Sajtos 2016: 539–540). A török hódoltság alatt elpusztult Tinód település később pusztaként szintén Sárbogárdhoz került, e településen születhetett Tinódi.

Mindezek fényében úgy vélem, hogy a terület *í-zésének* kérdése a többféle forrástípus együttes figyelembevételével átgondolást igényel. Eközben az adatok relatíve nagyobb időbeli szóródása miatt a jelenséghatárok változására is lehetne következtetni, sőt a diakrón szempont a jelenség értékelésében kulcsfontosságú lehet. Egy ilyen vizsgálatban a megfigyelhető nyelvváltozatok hierarchikus viszonyaira is mindenképpen tekintettel kell lenni a regionális köznyelviség és a formálódó köznyelv miatt, ugyanis lehetséges, hogy a szóbeliségben a zárt *í-zés* erősebb lehetett, melyet írásbeli műfaji sajátosságok miatt korlátozottan emelhettek be írott emlékekbe, míg a XIX. század végétől az élőnyelviségre és a közvetlen tapasztalati úton szerzett információkra érzékenyebb tudományos leírás már figyelembe vehette az így nyerhető adatokat is.

Lexikai jelenségek

Valódi tájszavak

A helynevekben valódi tájszavak is megjelennek. Sárszentmihályon a *Kataszteri térkép* (1882) rögzítette egyedül a *Bürü és Töltésen felüli rét* nevét, melynek első szava, a *bürü* ‘gyalogos palló<híd>’ jelentésű szó (ÚMTsz. 1: 659).

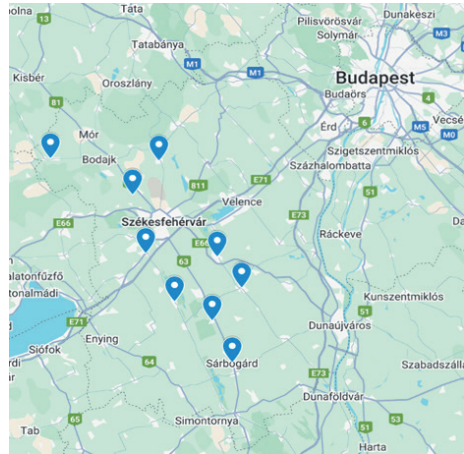
Nádasdladány határában ismert 1882-ből a *Fajzás düllő* (KT), melynek a XX. században is van folytatása: 1975: *Fájzás düllő* (kéziratos), 2022: *Fajzási düllő* (saját gyűjtés). Ezekben a *faéz* ‘<feudális rendszerben a birtokos engedélyével az

erdőben> rőzsét gyűjt, fát vág’ szó található. A térségből ld. Polgárdiról *fajészik*, a Bakonyból *fajézés*, *faizó* (ÚMTsz. 2: 249, 252).

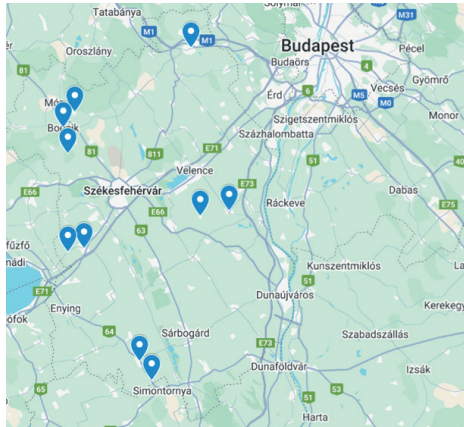
Nagyobb területen ismeretes a *bagócs* ‘bögöly’ szó. Most egy példát hozok rá Magyaralmás kéziratos gyűjtéséből: 1974: *Bagocs düllő*. Azért választottam ezt a helynevet, mert bemutat egy olyan jelenséget, mely eddig nem került a nyelvjárási leírások figyelmébe. A területen az *í, ú, ű* kötött helyzetű fonéma, helyettük a rövid párjuk általános (Juhász 2001: 272). Csakhogy a jelenség vagy érinti az *ó, ő* fonémákat is, még ha szórványosabban is. Talán történeti adat is idézhető Sárszentmihályról: 1882: *Bonahegy* (KT): 2022: *Bóna-hegy* (saját gyűjtés) – vö. latin *bona* ‘birtok, gazdaság, vagyon’, de ezenkívül ld. *bóna* ‘rigolya, kedv, <bolondos> állapot’ SmTsz. 51, ÚMTsz. 1: 537).

Az alábbiakban két földrajzi köznév előfordulásait vetítem térképre: az első a *burga* ‘völgykatlan’ (ÚMTsz. 1: 636), a második a *buhin* ~ *bihinyos* ‘sűrűség’ (ÚMTsz. 1: 623). Mindkét közszó több területről is adatolható. De míg az előbbi szétszórtsága miatt általánosan használt földrajzi közsónak tűnik, addig az utóbbi néhány pont körül sűrűsödik. Ennek oka az lehet, hogy egy ezzel a szóval megnevezhető térszínforma valóban tulajdonnévi minőségben van jelen, vagyis az ezzel határos szomszédos településeken is ismert ez a név. Vagyis meg kell említeni a nyelvöldrajzi vizsgálatok esetében is a valóság szerepét: a minket körülvevő fizikai térben megnevezhető objektumok jelenléte és eloszlása természetesen hat a nyelvi adatok területi megoszlására is. A térképmellékleteken a különböző időben készült források adatait ábrázolom, ezért a szinkronia kritériuma nem teljesül, de az adatok előtt jelzem a rögzítés idejét, ami némi támpontot adhat efféle szemlélethez.

Bakonycsernye: 2001: *Burga* (Atlasz)
 Moha: 1972: *Burga ucca* (kéziratos)
 Sárbogárd: 1979: *Burga-dülő* (kéziratos)
 Sárosd: 1864: *Burga* (Nagy), 1976: *Burga*
 (kéziratos)
 Sárszentágota: 1971: *Burga* (kéziratos)
 Seregélyes: 1976: *Burga* (Kovács 1976), 2022:
Burga (saját gyűjtés)
 ? Soponya: 1881: *Purgya* völgy (KT)¹
 ? Szabadbattyán: 1882: *Porga* rét alsó/közép
 (KT)
 Zámoly: 1864: *Burga* (Nagy)

 1. térkép. A *burga* előfordulásai

Bicske: 1974: ? *Buchin* utca (kéziratos)
 Bodajk: *buhin* ~ *bihinyos* (ÜMTsz. 1: 623)
 Csókakő: 1864: *Buhin* (Nagy)
 Füle: *Buinvölgy* (Szabó N. 1975)
 Gárdony: 1979: *Buhini*-erdő (MFNT)
 Guttamási és Kincsesbánya határában: *Bohin*
 völgy (Kurucz 1985)
 Igar: 1979 *Buhin*-völgy (MFNT)
 Mezőszilas: 1979: *Buhin*-völgy (MFNT)
 Polgárdi 2001: *Buhin* völgy (Gáspár 2001: 13)
 Pusztaszabolcs: 1979: *Buhini*-dülő (kéziratos)
 Zichyújfalu: 2022: *Buhin(y)* (saját gyűjtés)

 2. térkép. A *buhin* előfordulásai

1 De vö. N. *burgyán* 'burján, gyomnövény'.

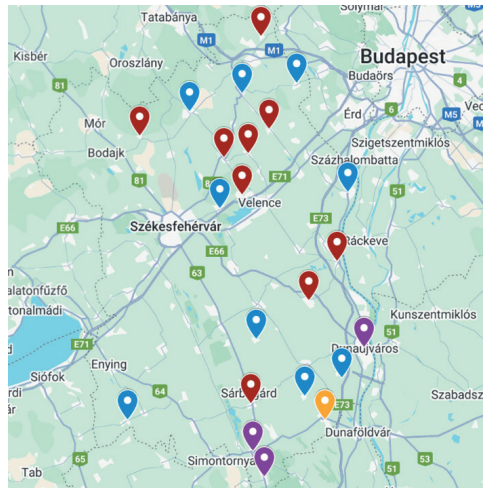
Egy kis szótörténeti adalék

A nyelvi változások lezajlásának kérdéséhez lehet érdekes adalék a *körte* szó képviselete. A TESz.-ben (2: 621–622) azt olvashatjuk, hogy a régibb *körtvély* alakból csak a XVIII. században jött létre a *körte* alak. A jelzett időben a földrajzi nevek is megerősítik a változást, ugyanakkor találunk olyan adatokat is, amelyek megőrizték a korábbi alakot is – bár egy-egy adatban lehet személynévi háttér is. A nyelvi változások lefutásával kapcsolatban elgondolkodtató, hogy egyes településeken igen hamar jelentkezett az új forma, másrészt az eredeti alak is megmaradt, tehát tanúskodik arról az ismert tényről, hogy a nyelvi változások a lehetséges előfordulásokban nem egyszerre és egy időben történnek – még akkor is, ha a néhány névelőfordulásban a személynévi háttér korlátozhatja a folyamatokat. A **körtβély* > *körte* nem egyenként különböző korban jellemző változásokon keresztül valósult meg (szó közepén lévő *-β-* kiesése, szóvégi *l* > *ly* > *j*, majd ennek eltűnése, végül ezután a szóvégi hosszú mássalhangzó lerövidülése: (**körtβél[y]* > *körtvél[y]* > *körtél[y]* > *körtéj* > **körté* > *körte*), hanem érintkező belső nyelvváltozatok közti lexikális kölcsönzés eredménye. Másikülönben a kronológiai tényező nehezen lehetne magyarázható. A példák: Alsó-szentiván: 1971: *Vadkörte* fa (kéziratos); Fehérvárcsurgó 1881: *Körtéles* (KT); Felcsút: *Körtvélyesi* dűlő ~ *Körtvélesi*-dűlő 1972 (kéziratos); Füle: 1975: *Vadkörtes* dűlő (kéziratos); Gyúró: 1835: *Körtéfás* (Nagy), 1884: *Körtvélyes* (KT); Hantos: 1864: *Körtvélesi* dűlő (Nagy); 1903: *Felsőkörtvélyes*, *Körtvélyesi* csárda (MTSH); Iszkaszentgyörgy: 1743: *Körtvélfánál*, 1864: *Körtvéles* (Nagy), 1974: *Körtvéles* ~ *Körtéjes* ~ *Körtvéles* ~ *Körtvéjes* (kéziratos); Mány: 1812: *Körtvélyes* (Nagy), 1974: *Körtéles*, *Hármas-körtéfa* (kéziratos); Nagylók: 1973: *Körtvélyesi* dűlő (kéziratos); Pusztavám: 1773: *Körtés* bükk (Nagy); Sárszentágota: 1783: *Körtvélyessy* ut (Nagy), 1937, 1971: *Körtvélyesi* tanya (MTSH, kéziratos); Sárszentmihály: 1764: *Körte* fánál lévő barázdáigh (Moenich 1914: 138), 1882: *Körtéfai* dűlő (KT); Vajta: 1343: *Chunka kurtvel* (Nagy), 1836: *Körtvéles* sziget (Nagy), 1930: *Körtvélyesi* dűlő (Nagy), 1972: *Körtvélyes* major (kéziratos); Vértessacsa: 1976: *Körtvély-lápi* dűlő (kéziratos).

Jelenségtérképek

Fejér megye átmeneti nyelvjárási jellegéből adódóan nagymértékben alkalmas lehet változatok jelenséghatárainak vizsgálatára. A következő két térképszelvény sem tekinthető szinkrón pillanatképnek. Az első térképlap a *dió* szó nyelvjárási előfordulásait mutatja be. A térképen kék jelöli a köznyelvnek megfelelő *dió* alakok, piros a hangűrt *v*-vel vagy *j*-vel kitöltött alakok, lila a köznyelvi és a *v*-s alakok ingadozásának, narancs a köznyelvi és a *j*-s alakok váltakozásának előfordulási helyét.

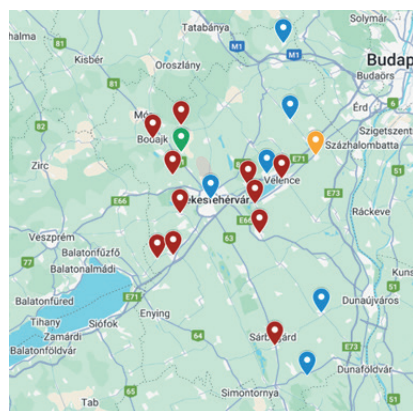
Adony: *divó* (ÚMTsz. 1: 982)
 Alcsútdoboz: 1975: *Dióstető* (kéziratos)
 Baracs: 1974: *Diós dűlő* (kéziratos)
 Cece: 1819–69: Puszta *Diós* (MKF), 1880:
Divospuszta (KT), 1972: *Diópuszta* (kéziratos)
 Csákerény: *divó, divó, divó, [dijó]* (MNYA. 101.)
 Csákvár: 1972: *Diós út*, 1987: *Diós-tábla* (kéziratos)
 Dunaújváros: *dióznai* (ÚMTsz. 1: 984), 1956: *divó*
 (Gelencsér–Lukács 1991: 142)
 Előszállás: 1974: *Dijós* (kéziratos)
 Ercsi: 1975: *Dióscsapás* (kéziratos)
 Etyek: 1884: *Diófa árok dűlő* (KT)
 Lovasberény: *divó* (MTsz. 1: 403)
 Mány: *dijó, <divó>* (MNYA. 101.)
 Mezőkomárom: é. n.: *diót* (Pesovár 1982: 18)
 Nagykarcsony: 1975: *Diófási út* (kéziratos)
 Nagylók: 1973: *Diófasor* (kéziratos)
 Pákozd: 1789: *Diófás kutyölgye* (Nagy)
 Perkáta: *divó* (MTsz. 1: 403)
 Sárszentmiklós: *divó, [dijó], [dijó]* (MNYA. 101.)
 Sukoró: *divó, [dijó]* (MNYA. 101.)
 Vajta: 1836: *Divósi dűlő* (Nagy), 1930: *Diósi dűlő*, 1973:
Divós (kéziratos)
 Vál: *divó* (ÚMTsz. 1: 982)
 Vereb: 1972: *Divós* (kéziratos)

3. térkép. A *dió* alakváltozatai

A következő térkép a köznyelvi *kacsa* helyi megfelelőit mutatja. Vörössel jelöltem a *réce* szót és ennek változatait, késsel a *kácsa* szót. A narancsszín különbözteti meg a *kacsa* és *kácsa* váltakozását, a zöld pedig a kizárólagos *kacsa* lexémának a színe.

Alsószentiván: 1971: *Kácsa-tó* (kézíratos)
 Baracska: 1976: *Kacsázólesvár*, 1976: *Kácsa-hegy* (kézíratos)
 Bodajk: *réce* (ÚMTsz. 4: 685)
 Csákberény: *réce*, *réce* (MNYA. 372)
 Dinnyés: 1914: *török réczék* (MNY. 10: 315)
 Füle: *réce* (MNYA. 372)
 Iszkaszentgyörgy: *réce* (MNYA. 372)
 Magyaralmás: 1976: *Kacsás kocsmá* (kézíratos)
 Máty: *kácsó* (MNYA. 372), 1922: *kácsa* (Pesovár 1982: 83)
 Mezőfalva: 1937: *kácsa* (Pesovár 1982: 80)
 Pákozdi: 1944: *Récelik* (Sédi 1944: 92)
 Polgárdi: *réce* (ÚMTsz. 4: 685)
 Sárszentmihály: 2021: *réce* (saját gyűjtés)
 Sárszentmiklós: *réce* (MNYA. 372)
 Seregélyes: *sült réce* (Gelencsér–Lukács 1991: 103)
 Sukoró: *kácsó* (MNYA. 372)
 Székesfehérvár: 1978: *kácsa* (Pesovár 1982: 55)
 Vál: *kácsó* (ÚMTsz. 3: 13)
 Velence: *vörösfejű-réce* (MTsz. 2: 927)

4. térkép. A *kácsa* megfelelői

Az efféle vizsgálatnak az lehet a nagy előnye, hogy könnyedén beilleszthetők az atlaszok adatai közé – egyedül a szinkronia átlépésének a veszélye fenyegeti az efféle eljárást. Ezért tágabb területi és kronológiai összefüggések is kirajzolódhatnak, ha sikerül kellő anyagot találni.

A *dió* esetében az mutatkozik meg, hogy (talán egyes palóc adatok *v-s* változatai is figyelemre méltók, de más vidékek adatait most kihagyva) a Dunántúlt képzeletben a Balaton vonalában félbe vágva délen a *dijó*, északon inkább a *divó* a domináns alak, innen a Duna vonalához közeledve pedig a *divó* és a *dijó* viaskodik. Az egyesített források viszont ezen a vidéken is a *divó*-féle alak elsőbbségét sejtetik.

A *réce* és megfelelői előfordulása a terület átmeneti jellegét szemléltetik. A nyugati *réce* és az északi és keleti *kácsa* összefeszülésének képét nagyban nem árnyalják az adatok, de pontosabb képet lehet kapni a folyamatokról azáltal, hogy a *réce* vonalát némileg keletebbre (a Velencei-tó környékéről néhány századforduló körüli adatban összetételi tagként van jelen) lehet megrajzolni, mintha kizárólag az MNYA. alapján dolgoznánk.

Egy sajátos jelenség?

A következőkben egy különös változás körüli problémát jeleznék a jövőbeli szakmai párbeszéd reményében, ugyanis a részletek kidolgozására most nincs lehetőségem. A vizsgált területen ismert az *al* > *ó* változás, melyre az *alma* > *óma*, *szalma* > *zóma* példát találunk (Juhász 2001: 272). Az előbbi változásra történeti helynévi adatokat is idézhetünk: Vereb: 1654: *Ómafő* tető (Nagy); Magyaralmás: 1974: *Ómási* ‘magyaralmási’ (kéziratos). Utóbbihoz hasonló helyzetben jelentkező változásra további példa még a *falka* > *fóka* (ÚMTsz. 2: 264–265, Iszcaszentgyörgy, Polgárdi). Ez vezet el néhány közszói eredetű földrajzi név történetével kapcsolatos problémákhoz, melyekben nem mássalhangzó-kapcsolatokban, hanem szóvégi helyzetben figyelhetünk meg hasonló változást.

A Székesfehérvár területén átfolyó több víz közül figyelemre méltó a várost jóformán körbe folyó *Aszalvölgyi árok*. Történeti adataiban csak ebben a formában bukkan fel: 1826: *Aszalvölgy*, 1857: *Aszalvölgy*, 1873: *Aszalvölgyi* kanális (Bodó 1953), 1882: *Aszalvölgyi* kis dűlő (KT), 1893: *Aszalvölgy* (Bodó 1953). Ennek neve az előbbi szóbelseji *al* > *ó* változást figyelembe véve egyszerű regresszióknak és/vagy hiperkorrekt adatnak tarthatnánk, mivel megye területéről több *aszó* szó is kimutatható, ezért ‘Aszövölgyi-árok’ jelentésre gondolhatunk. Ilyen adatok: Polgárdi: 1724: *Aszó* völgy (Nagy), Baracska: 1976: *Megyaszei* földek (kéziratos) és Ercsi: 1974: *Meggyasszei*-dűlő (kéziratos) – ez a *bíró* : *bíra* típusba illőnek mutatja az *aszó* szót.

Más megvilágításba helyezik az *Aszalvölgy* alakot a ma Csákberényhez tartozó, egykor önálló, de a középkorban elpusztult településre vonatkozó, eddig egymással nem párosított *Csicsal* névadatai: 1268–69: sess-em Paul de *Chychal* (Gy. 2: 397), 1857: *Csicsali* dűlő (Nagy), 1883: *Csicsali* (KT), 1912: *Csicsali* (gyümölcsös) (Nagy). Ez a helynév a *csicsó* növénynévre megy vissza, melynek eddig csak 1808-ból idézhető alakját ismeri az etimológiai szótár – a szó a *csúcs* névszóból jött létre -ó kicsinyítő képzővel (ÜESz.). De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a közszó és talán a családnév esetében az -l kicsinyítő képző (Szegfű 1991: 243) jelenlétének lehetőségét sem. Ennek közszói szerepére lehet

példa a Müncheni kódex *fialim* szava (Márk 10: 24, 46va; János 13: 33, 100va). További közzsói példa lehet még a *hangya* szónak 1650: *hangyál*, 1792: *hangyal* alakja (TESz. 2: 47), melyre a megyében Gárdonyból van *hangyál* alakban adat (ÚMTsz. 2: 843). Utóbbi helynévben is kimutatható Sárszentmihály egykori határából: 1768: *hangyálos* névü (sic) vizek (Nagy). A terület történet nyelvjárási adatai közül a *horhó* megfelelőjét ismerem még: 1747-ből való a *horhál* ‘völgy’ jelentésben Sárbogárd külterületéről (Birthatvizsg. #180 1747. 08. 17.).

Bár a *Csicsal* helynévnek nincs **Csicsó* változata, találunk a megyében olyan földrajzi nevet, amelynek megfigyelhető még a váltakozás. Ilyen az Iváncsa és Velence külterületi nevei közt található 1975: *Gurgyó* (Iváncsa, kéziratos) ~ 1864: *Gurjal* (Velence, Nagy) ~ 1896: *Gurjál* (Velence, Kálmán) völgy neve. Mivel a *j* kötött helyzetű fonéma a vidék nyelvjárásában, ezért *r* után a *j* rendre *gy*-re vált (Juhász 2001: 272). A *gurgyal* jelentése ‘a szegényebb zsellérek és cigányok lakásai, a falunak azon része pedig, mely ilyenekből áll’ (CzF. 2: 1137) vagy ‘bozótos, gazos terület’ (ÚESz. *gordon*¹).

A fenti nevek teszik érthetővé *Vajal* puszta nevét is, mely a *Csicsal* mellett újabb történeti adattal szolgál a vizsgált jelenségre. A puszta történeti adatai: 1231: *Woya* [? *βaja* ~ *Vaja*] (Gy.) > 1582: *Vajal* (Vass 1989: 163), 1819: *Vajál* puszta (B IX a 1654). Ezzel érthetővé is válik a név eredete, ami a *vályú* szóra mutat. A *vályú* szó történeti adatai között találunk 1414-ből *Kwvalo* ‘kővályú’, a nyelvjárási adatai között *vájó* és *valló* alakot (ÚESz.), vagyis a töben előfordulhat *a* és *á* is. Bár a nyelvjárási és néprajzi gyűjtések csak a *válu*, *vállu*, *vájú*, *vāju*, *vájju* (MNYA. 951.) és a *vályúja* (Füle, 1952; Gelencsér–Lukács 1991: 81) alakokat mutatják, a helynév történeti adatai beleillenek a fent vázolt mintába. A földrajzi köznevek között pedig szintén a feltett váltakozások közé illő nevet találunk: Csabdi: 1971: *Vájos* kuti dülő (kéziratos) – ez egyúttal szintén adat a területen jelentkező *ó* > *o* rövidülésre.

Aligha eddig ismeretlen *-l* helynévképzővel (ezek állományához ld. Bényei 2012) lenne dolgunk, mert közzsavakon is előfordul. Felvetül a kérdés: tehát egy olyan képzőről lenne szó, ami csak bizonyos alaki felépítésű nevekhez járult? Máskülönben nehéz lenne magyarázatot találni arra, miért csak négy hasonló morfológiai helyzetben látunk rá példát.

A szóvégek viselkedése alapján az vázolható fel, hogy a szóvégi *ó* a függő pozíciójú *a*-val mutat váltakozást (*aszai*). Az *a* egy korábbi *á*-ból alakulhatott, mivel a kései ómagyar korban ilyen hang már nem lehetett abszolút szóvégen. Szintén feltűnő, hogy talán korábbi állapot lehet az *-al* végződés, melyből előbb az *-ál* (az *l* nyújtó hatására?), majd az *-ó* jöhetett létre. A jelenség tőszavaknál sem ismeretlen, vö. *asztal* : *aszta* : *asztá* : *asztó* (ÚMTsz. 1: 268), vagyis ez egy automatikus fonetikai viselkedésnek tűnik bizonyos nyelvváltozatokban.

Mire utalhat mindez? E négy helynévi példa egy olyan történeti jelenséget mutat meg, amelyet külön-külön nem feltétlenül vennénk észre, és a XX. századi dialektológiai (az MNyA.-ban az *asztal* címszóra legfeljebb *asztā* változatot találunk, 1071.) és néprajzi gyűjtések sem vizsgálják meg. A helynévi adatok megléte következtében tudjuk a jelenséget mint változást vizsgálni. Ezért mindenképpen szükségesnek tartom a három forrástípus együttes vizsgálatát a jövőben is.

Nyelvtörténeti oldalról viszont a történeti dialektológia gazdagodhat egy kérdéssel: az *l* milyen tulajdonságai okozzák ezt a viselkedést? Állhat-e a jelenség mögött egy olyan allofón megléte, ami eddig elkerülte a figyelmet? Mindegyik szóvégen diftongusos előzményt valószínűsíthetünk, melyek előzményeként *-γ* ~ *-β* hangot tehetünk fel. Az *l* pótlónyúlásos kiesésével is magyarázható a diftongusos eltűnése (Bába 2022: 131). Nem lehet azonban, hogy a laterális *l* mellett létrejött egyes nyelvváltozatokban egy lengyel *ł*-szerű, a *β*-hez hasonlóan észlelhető hang („sötét *l*”)? Érdemes az ÚMTsz. (1: 263) adataira is kitékinteni: Lovászpatonán él az *aszal* és az *aszó* is. Másrészt adalékot nyújthatna a R. *vép* ~ *lép*, *Vepsény* (1256: *Vepsin*, Cs.) > *Lepsény* (1498: *Lepsen*, Cs.) típusú megoszlásokhoz és változásokhoz (ld. bővebb példákkal: Pais 1956: 16–17). Rédei szerint az *l* erősen velarizált mássalhangzó lehetett az ómagyarban. Ezt ő *π*-ként jelölte. Szerinte ez szótagzáró környezetben bilabiális *w*-vé vált, mely dentális mássalhangzók előtt *u/ü* allofónként valósult meg (Rédei 2000/2002: 313). Ezenkívül az *l* hiátustöltő szerepére is fel kell hívnom a figyelmet (Abaffy 1955; Benkő 1955).

Összefoglalás

Tanulmányomban három tudományág forrásaiból szemezgettem néhány nyelvjárási jelenségből egy jellemzően átmeneti nyelvjárási területen, Fejér megyében. A három tudományterület a dialektológia, a folklór (szokások elbeszélése, hiedelemszövegek, dalok) és a névtudományon belül a földrajzi nevek csoportja. Olyan, helyhez köthető adatokat kerestem, amelyek különféleképpen árulkodnak a nyelvi változsról. Sajnos elmondható, hogy az átmeneti területen izgalmas jelenséghatárok időbeli változását is bemutató térképszelvények készítéséhez további összefésülés szükséges, de még ekkor is korlátozottan vizsgálódhatunk csak. Ennek az az oka, hogy van néhány település, ahonnan elég sok adatunk van, de sajnos sok olyan is van, amelyről jóformán semmit sem tudunk. Ezen csak újabb gyűjtésekkel lehetne valamelyest segíteni – amíg van erre lehetőség.

A bemutatott jelenségek között egy nyelvtani jelenséget (*-ít* végű igék felszólító módja) is bemutattam néhány hangtani változás (*á* utáni *o*-zás; *jo*-, *ju*- > *i*-) mellett. A terület átmeneti nyelvjárási jellege miatt egy talán többször elmentés irányban is bekövetkezhettek (*í*-zés és *é*-zés). Az elemzés legnagyobb része javarészt lexikális jellegű: lexikális kölcsönzések, valódi tájszavak (*réce*) és alakváltozatok (*dió*) nyelvföldrajzi ábrázolása. A tanulmány végén egy sajátos jelenségre (az *aszó* : *aszal*, *csicsó* : *csicsal*, *gurgyó* : *gurgyal*, *horhó* : *horhál* és *vajó* : *vajal* ‘vályú’ szavak végén jelentkező *-l*-re) próbáltam magyarázatot keresni.

Források

- Atlasz = Fejér megye településeinek atlasza. Dr. Erdős Ferenc – Hári Gyula. HISZI-MAP Kft., Gyula, 2001.
- B IX a 1654 = Fejér egyházmegye térképe, 1819: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/1154/view/?pg=0&bbox=1628%2C-4642%2C3255%2C-3733>.
- Birthatvizsg. = Birtokhatárvizsgálatok, IV.1.e. Birtokhatár-vizsgálatok, Bíraskodási és közokiratok (Acta iuridica et instrumenta publica), 1673–1845, 10. doboz. Magyar Nemzeti Levéltár, Fejér Megyei Levéltár.

Kéziratos gyűjtések: Fejér megye földrajzi nevei = XV. (Aprónyomtatványok)
62. Fejér megye földrajzi neveinek gyűjtőívei 1970–1980, Magyar Nemzeti Levéltár, Fejér Megyei Levéltár.

MKF = Második katonai felmérés, 1819–69: <https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=1800107.4899115367%2C5824535.823054351%2C2551024.855785108%2C6086256.207902795&layers=osm%2C158%2C164>.

KT = Kataszteri térkép: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1979240.0940937572%2C5933829.962791624%2C2166969.43556215%2C5999260.059003735>.

Müncheni kódex = Nyíri Antal (szerk.) 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

Abaffy Erzsébet 1955: Az *l* hiátustöltőről. *Magyar Nyelv* 51: 213–218.

Antal M. Gergely 2022: Szófejtések Rédei Károly tiszteletére. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 71–87. <https://doi.org/10.15776/NyK.2022.118.2>

Bába Barbara 2020: A korai ómagyar kori *í* ~ *é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/03>

Bába Barbara 2022: Az *l* hang kiesése a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 129–147. <https://doi.org/10.35528/Helynevtort/16/06>

Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Benkő Loránd 1955: Az *l* hiátustöltőről. *Magyar Nyelv* 51: 328–330.

Bényei Ágnes 2012: *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Bodó Ilona 1953: *Székesfehérvári földrajzi nevek a XIX. században*. ELTE BTK, Budapest. [Szakdolgozat.]

Borsos Balázs 2009: A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 11. kötete: Néprajzi, földrajzi és nyelvjárási tagolódási térképek. In: Hoppál Mihály (főszerk.):

- Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 26. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 265–287.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Második kötet. Emich Gusztáv, Pest, 1864.
- Csánki Dezső 1897: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Vargha László Gyula 1984: Fehérvár- és Fehérvár-terület természeti földrajzi vázlata népi megfigyelésekkel és földrajzi nevekkkel. *Fejér Megyei Szemle* 21/1: 53–62.
- Dávid Géza 1982: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Érszegi Géza 1971: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1542. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 5: 177–264.
- Gáspár Anikó 2001: *Polgárdi földrajzi nevei*. [Szakdolgozat,] Szeged.
- Gelencsér József – Lukács László 1991: *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében*. István király Múzeum, Székesfehérvár.
- Györffy György 1987: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jenei Károly 1972: Iratok Fejér megye török hódoltságkori történetéhez. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 6: 171–210.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 271–324.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténelmi adatok*. Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Kállay István 1985: Fehérvár- és Fehérvár-terület. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 16: 249–316.
- Kálmán Béla 1980: Fejér megyei helynevek a 18–19. századból. *Magyar Nyelvjárások* 23: 58–96.

- Károly János 1899–1904: *Fejér vármegye története III–V*. Fejér vármegye községe, Székesfehérvár.
- Kovács Eszter 1976: *Seregélyes község földrajzi nevei*. [Szakdolgozat,] Debrecen.
- Kurucz János 1985: *Guttamási és Kincsesbánya helynevei*. [Kézirat.]
- Kurucz János 1989: *Fehérvár-csurgó történeti-földrajzi nevei*. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.
- Lázár Virgil 1881: Helynevek. Csurgó község, Fehér megyében. *Magyar Nyelvőr* 10: 96.
- Maksay Ferenc 1959: *Urbáriumok XVI–XVII. század*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai.) Akadémiai Nyomda, Budapest.
- Matuz József 1986: *A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi összeírása*. AKU, Bamberg.
- MFNT. = *Magyar Földrajzi Nevek Tára*. Szerk. Földi Ervin. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1979.
- MNA. = *Magyar néprajzi atlasz*. Szerk. Barabás Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1987–1992.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Szerk. Deme László – Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- Moenich Károly 1914: Székes-Fehérvár városa levéltárából III. *Magyar Nyelv* 10: 138–139.
- Móra Magda 1972: Források Fejér megye törökkori történetéhez. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6: 211–226.
- MTSH = *Magyarország történeti-statisztikai helynévtára*. 13. kötet. *Fejér megye*. Szerk. Kállay István – Kovácsics József. KSH, Budapest, 1998.
- MTsz. = *Magyar tájszótár*. Szinnyei József. Nap Kiadó, Budapest, 1893–1896/2003. [Reprint kiadás.]
- Nagy Lajos 1972: Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6: 227–311.
- NépKölt = *Magyar népköltési gyűjtemény*. 8. kötet. *Dunántúli gyűjtés*. Sebestyén Gyula. Athenaeum, Budapest, 1906.
- Ördög Ferenc 1981: A megyékben folyó földrajzinév-gyűjtés helyzete és időszerű kérdései. In: Hajdú Mihály – Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom*.

- A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 147–157.
- Pais Dezső 1956: Hozzászólás a *v* hang vitáján. *Magyar Nyelv* 52: 15–19.
- Párniczky Józsefné (közread.) 1977: Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11: 161–305.
- Pesovár Ferenc 1982: *Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene*. István király Múzeum, Székesfehérvár.
- Pesovár Ferenc 1983: *Juhait kereső pásztor. Fejér megyei néptáncok*. István király Múzeum, Székesfehérvár.
- Rédei Károly 2000/2002: A magyar likvidák (*l ~ ly*) és a *v* (<*w) spiráns történetéhez. In: Honti László (vál.): *Rédei Károly válogatott írásai*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 310–315.
- Sajtos József 2016: Egy valamikori összefüggő ö-ző nyelvjárási terület Kelet-Közép- és Dél-Dunántúlon. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): VI. *Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 533–542.
- SmA. = *Sárvíz menti nyelvatlasz*. Sajtos József. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- SmTsz. = *Sárvíz menti tájszótár*. Sajtos József. Aba Város Önkormányzata, Aba, 2018.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- Szabó Noémi 1975: *Füle földrajzi névanyagának változása napjainkig*. [Kézirat.]
- Szabó Panna 2013: Borsos Balázs: A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében. I–II. *Magyar Nyelv* 109: 357–361.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I., Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.
- Tabi Zsuzsanna 1978: *Sukoró község földrajzi nevei*. [Szakdolgozat.] Szeged.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

- ÚESz. = Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. Gerstner Károly szerk. 2011–2022. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu/index.html>
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.
- Vass Előd 1989: A török uralom kiépülése Székesfehérvárott. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19: 69–200.
- Zolnai Gyula 1901: Fehérmegyei nyelvsajátságok. *Magyar Nyelvőr* 30: 273–284.